

З ІСТОРІЇ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПИСУ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРМІНІВ НАФТОГАЗОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

© Дорошенко С., 2008

У статті в діяхронічному аспекті проаналізовано термінологічні словники, що вміщують терміни нафтогазової промисловості.

Terminologic dictionaries containing oil-and-gas industry terms are analyzed in this article in diachronical aspect.

Метою статті є аналіз словників, що вміщують українські терміни нафтогазової промисловості. Оскільки окремо аналізована термінологія не піддавалася лексикографічному описові до 90-х років ХХ ст., то об'єктом аналізу стали термінологічні природничі, технічні, геологічні та гірничі словники кінця ХІХ–ХХ ст.

Унормування й стандартизація будь-якої термінології можливі лише за умови всебічного вивчення конкретних терміносистем як у їх синхронному зрізі, так і в діяхронії. На думку А. Крижанівської, розв'язання проблем упорядкування терміносистем слід починати зі з'ясування основних тенденцій їх історичної еволюції [1, с. 13]. Розгляд термінології нафтогазової промисловості зумовлений насамперед практичними потребами суспільства. З'ясування загальних і специфічних закономірностей організації терміносистеми нафтогазової промисловості на різних етапах становлення допоможе у впорядкуванні всієї терміносистеми, її стандартизації, уможливить прогнозувати тенденції подальшого розвитку.

Перші спроби зібрати і впорядкувати українську наукову термінологію почалися з II половини ХІХ ст. У журналі «Основа» з'явилася стаття М. Левченка «Заметка о русинской терминологии», у якій вперше говориться про необхідність створення наукової термінології, що буде зрозуміла для простих людей. За основу наукової термінології М. Левченко пропонує взяти власне українські слова, відкидаючи іноземні запозичення, зокрема ті, які виявилися складними для народного мовлення. У відповідь на цю статтю вийшла рецензія П. Єфименка, у якій також розглянено принципи підходу до творення українських наукових термінів. Автор вважає, що терміни мають творитися від основ слів, що наявні в рідній мові. Основною ж думкою, що проводиться у статті, є необхідність створення російсько-українського словника.

Першою спробою реалізувати ідею щодо створення такого словника стало видання М. Левченка «Опыта русско-украинского словаря» (Київ, 1894). До складу цього словника увійшло дуже мало фахових термінів іноземного походження, до того ж вони перекладені власне українськими новотворами, які не завжди були вдалим і здатними замінити слова міжнародного вжитку. Майже всі новотвори не прижилися в нашій мові, проте деякі залишилися, хоч уже й не у вузькому термінологічному значенні. Ідею створення словника, але вже термінологічного, підтримав на Західній Україні І. Г. Верхратський, який протягом 1864–1879 рр. видав шістьма випусками «Початки до уложення номенклатури і термінології природної». Цього вченого вважають фундатором української наукової термінології.

Із 1890-х років термінологічну роботу систематично веде Львівське наукове товариство імені Т. Г. Шевченка, метою якого було творити науку українською мовою, що передбачало формування національної наукової термінології. Особливу потребу в розробленій термінології відчували «природописні дисципліни». У записках цього органу почали регулярно друкувати матеріали, які

стосувалися української наукової термінології, причому авторами цих статей були фахівці з технічних і природничих галузей знань, оскільки «видатних філологів товариство не мало» [2, с. 35]. У 1908 р. львівські інженери заснують «Українське технічне товариство». Під час дискусії, яка проходила в товаристві, обговорювалися питання захисту української мови в державних установах Галичини. Великою заслугою товариства є започаткований ще перед 1914 р. досвід розроблення української технічної термінології. На жаль, результатів цієї роботи в жодному друкованому виданні опубліковано не було.

У цей час термінологічною діяльністю займалося і Київське українське наукове товариство, яке в травні 1911 р. випустило першу книгу «Збірника природничо-технічної секції». У ній уміщено статті українських учених та інженерів із різних сфер техніки й природознавства. Свідченням того, що з-поміж інших завдань укладачі збірника ставили за мету виробити українську технічну термінологію, був «Словар технічних виразів», який уміщено в кінці кожного збірника. До першого збірника ввійшли терміни, які стосуються нафтодобування: *помпа, помпувати, хлипавка, пристрій, розчин, дестильована вода* і т. ін. Другий збірник природничо-технічної секції вийшов у 1912 р. та вмщував, крім інших, такі терміни: *вал, википки нафтові, гірська порода, помпа відсередкова, помпа годуюча, помпа смокова, ропа* тощо. До третього збірника, який побачив світ у 1915 р., увійшли терміни: *водозбір, поклад, покладовинне, простяганне шарів, горотвір* і т. ін.

Після проголошення Української Народної Республіки в 1917 р. українська мова стає офіційною мовою законодавства, адміністрації, війська. Різко зростає попит на українськомовні підручники, словники. Водночас спостерігається «вибух термінотворчості українською мовою» [2, с. 16]. Упродовж 1918–1919 років на Східній Україні було видано понад 20 термінологічних словників із різних галузей знань: медицини, фізики, хімії, математики, географії, судівництва і т. ін.

У серпні 1918 р. при Київському науковому товаристві було утворено Термінологічну комісію, однією з основних підвалин діяльності якої стали термінологічні набутки Галичини. Комісія мала на меті об'єднати всі розпорошені гуртки, комісії та окремих осіб, що займалися термінологією. При Академії наук також створили Орфографічно-термінологічну або Правописно-термінологічну комісію. Сфера її діяльності не обмежувалася укладанням й виданням словників. Як зазначає Т. Панько, «проводилася велика термінологічна робота різних напрямів: збирання, впорядкування, розроблення теорії терміна» [3, с. 111]. Результатом діяльності Технічно-термінологічної комісії при департаменті професійної освіти Міністерства народної освіти стало видання за редакцією Т. Секунди трьох невеликих випусків «Технічної термінології» («Статика», «Залізобетон», «Гірництво»). У випуск III «Гірництво» (1919 р.) майже не ввійшли терміни нафтової промисловості, були лише поодинокі назви, що певною мірою стосувалися цієї галузі (*плат, обсягомір, фонтан*).

20-ті роки ХХ ст. стали плідним періодом для творення національної термінології, чому сприяла поява багатогалузевих термінологічних словників, що було результатом взаємодії східно- і західноукраїнських шкіл. У 1921 р. дві термінологічні комісії об'єднано в Інститут української наукової мови, створення якого відкрило новий період у розвитку української науково-технічної термінології, оскільки вперше в історії української мови термінологія розвивалася за визначеним планом та за підтримки держави [2, с. 21]. Часовий проміжок 1921–1933 роки термінознавець А. Вовк назвав «золотим десятиріччям» розвитку української науково-технічної термінології [4, с. 27]. Робота Інституту була чітко спланована, на засіданнях комісій вироблялися спільні вимоги й рекомендації до укладання словників. У 1928 р. виходить «Інструкція для укладання словників в ІУНМ», а слідом кілька термінознавчих праць, що уточнюють загальні настанови для кожної конкретної термінології (О. Яната «За яким принципом треба укладати українську природничу термінологію», Я. Левченко «За якими правилами укладає Інститут Української Наукової Мови українську природознавчу номенклатуру», Т. Секунда «Про принципи укладання української технічної термінології»). Теоретичні засади термінотворення були подані в «Інструкції для укладання словників в ІУНМ». У цій «Інструкції» насамперед зверталася увага на те, що потрібно використовувати лексичний матеріал певної мови та літературних джерел; творити новий термін із кореневих мовних основ; у разі, коли потрібний іншомовний термін, запозичення слід проводити безпосередньо «з термінологічного матеріалу іншої чужої мови, де, очевидно, ця галузь діяльності самостійно й повно розроблена» [5].

Одним із перших словників, виданих ІУНМ, був «Словник геологічної термінології (Проект)» академіка П. Тутковського (1923 р.). Словник складався з двох частин: російсько-української та українсько-російської. У передмові до словника автор не схвалює практики штучного творення нових термінів. До словника ввійшли терміни, які дістали схвалення природничої секції ІУНМ, та терміни, що використовували на позначення геологічних понять у літературі раніше. Так, у словнику подано як нормативний термін *свердловина*, а поряд стоять *дучка*, *сверлена дучка*, *сверлена яма*, *сверлений отвір*, *свідровий отвір*, *верчена діра*, *бурова скважина*, *дюрова криниця*. Нормативним визнається й термін *нафта* при поданих *нахта*, *нехта*, *олій скельний*, *олій скальний*, *текучка*, *кип'ячка*, *ропа*, *китиця*. У деяких випадках секція визначає по два терміни, що мають однакові права на функціонування*: *цілинність і шпаруватість*, *трубка і дудка*, *дистиляція і перегін*, *підніжжя і низ гори*. Немає однозначності й у поглядах на те, який термін – національний чи запозичений – вибирати з двох пропонувананих. Дуже часто укладач віддає перевагу запозиченим термінам: *абразія* (при наявному *стирання*), *асфальт* (поряд подається *земна смола*), *кар'єр* (хоч далі йде *копня*), *флексура* (українське – *згиб*), *базис* (за української *основи*) тощо. Хоча у поданій низці *лупак*, *лупець*, *лупок*, *сланець* нормативним визнають український термін *лупак*. Отже, у «Словнику геологічних термінів» спостерігаємо пошук термінів, які б відповідали змістові позначуваного поняття й повністю задовольняли потреби фахівців.

Окремо термінологію нафтогазової справи не досліджували й у технічному відділі, але її вивчення було одним із завдань гірничої секції. Що й підтвердив «Словник гірничої термінології (Проект)» П. Василенка та І. Шелудька, який вийшов у 1931 р. У словнику представлено термінологію різних галузей гірничої справи, зокрема й терміни нафтогазової галузі. Джерелами «Словника гірничої термінології» з-поміж інших стали Збірники природничо-технічної секції Українського наукового товариства у Києві 1911, 1912 і 1915 років; «Технічні вісті» – орган Львівського технічного товариства, місячник, присвячений усім галузям технічного знання (1927, 1928, 1929 років), та повість І. Франка «Борислав сміється». «Словник гірничої термінології (Проект)» містить чимало термінів так званих загальногірничих, які характеризують процес видобутку корисних копалин узагалі, наприклад: *порода*, *копня*, *розробка*, *промисел*, *шахта*, *шурф*, *електросвердло*, *видобутність*, *дебіт*, *копалина*, *родовище*, *запас* тощо. Крім того, до складу словника входять однослівні терміни та термінологічні сполуки, що стосуються безпосередньо нафтогазової галузі. З них лише невелику частину спеціальна література містила раніше, наприклад: *міграція нафти*, *газове родовище*, *устоювання*, *цистерна нафтова*, *газівня*, *газомір*, *вичерпування* тощо, основну ж масу становлять терміни-новотвори гірничої секції Інституту української наукової мови або слова, які вперше вжиті в такому термінологічному значенні, наприклад: *газівництво*, *нафтоприймальня*, *нафтовидавальня*, *виробництво нафтове*, *газовище*, *нафтодобувник*, *нафтомір*, *нафтойма*, *рівень газовий*, *нафтопереробня*, *газовмісність* тощо. Наявність таких термінів підтверджує той факт, що укладачі словника спиралися на основні методологічні засади, вироблені ІУНМ, зокрема творили нове слово-термін (новотвір) із кореневих власномовних або запозичених основ, оформлюючи його відповідними українськими суфіксами й префіксами.

Після ліквідації у 1930 р. найавторитетнішого наукового центру, що координував термінологічну працю в усій Україні, – Інституту української наукової мови, проти української науково-технічної термінології «розгорнулася справжня війна», за влучним висловом Г. Наконечної [2, с. 29]. Новий, «очищений» Інститут мовознавства видає додатки до термінологічних словників – «Термінологічні бюлетені» (1934–1936 рр.), у яких «виправлено» 14,5 тис. лексичного складу української термінології, що становило від 50 до 80 відсотків оригінальних українських термінів [2, с. 31]. «Виробничим термінологічним бюлетенем» зі складу української термінології нафтогазової промисловості вилучені та замінені на російські відповідники й близькі до них такі терміни: *паля – свая*, *межовий – бакенний*, *острішок – юбка (ізолятора)*, *прогонич – болт*, *линва – трос*, *тужавий – в'язучий*, *масний – жирний*, *лупак – сланець*, *верчення – свердління* та багато інших. Було вилучено терміни, які українська мова запозичала самостійно, без посередництва російської, якщо вони не відповідали російським. Це особливо стосується назв хімічних елементів: *силіцій* став *кремнієм*, *меркурій* – *ртуттю*, *флюор* –

* функціонування – *ред.*

фтором, магnezій – магнієм, манган – марганцем тощо. Термінологія нафтогазової промисловості зазнала й граматичних змін: низка українських термінів дістали рід російських (*бензина – бензин, парафіна – парафін, церезина – церезин* і т. ін.)

Головним завданням і темою дослідження українських термінологів було максимальне наближення української й інших національних термінологій до російської. Навіть «хрущовська відлига» не похитнула основоположного принципу термінологічної політики в УРСР, продиктованого «Резолюцією НКО» 1934 р.: «...говорити про українську термінологію як таку можна лише з часу існування радянської влади на Україні» [6, с. 17]. У 1957 р. при Академії наук УРСР створили Словникову комісію на чолі з академіком І. Штокалом, завданням якої було видати 18 російсько-українських та українсько-російських словників. Проте результатом роботи комісії стали 16 російсько-українських термінологічних словників і жодного українсько-російського. У 1959 р. видавництво АН УРСР видало «Російсько-український геологічний словник» (19 тис. термінів, укладачі: С. Головащук, І. Соколовський) та «Російсько-український гірничий словник» (20 тис. термінів, укладачі: О. Ковшуля, М. Гармаш, М. Зільман). У цих словниках переважна частина статей має «симетричну будову» [2, с. 40], тобто російські терміни передані українськими літерами: *жирный – жирний, розгонка – розгонка, насос – насос, местонахождение – місцезнаходження, газовая съёмка – газова зйомка, нефтенасыщение – нафтонасичення, бурение – буріння* і т. ін. У 1961 році були ухвалені спеціальні «Рекомендации Всесоюзного совещания по разработке терминологии в литературных языках народов СССР», які спонукали до політики «злиття націй» і «дружби народів» у мовному питанні. Така термінологічна політика Радянського Союзу спричинила до того, що українська термінологія втратила свої індивідуальні риси й мало не перетворилася на копію російської.

Із 1991 року, коли Україна стала незалежною державою, усі галузі науки почали послуговуватися українською термінологією. Гостро постала потреба у фахових словниках, їх вихід засвідчив поступову стандартизацію основного корпусу української науково-технічної термінології. За останнє десятиріччя ХХ ст. та початок ХХІ ст. в Україні побачили світ понад 600 термінологічних словників. Зокрема, вийшли такі словники з термінології нафтогазової промисловості: В. Бойко та інші уклали «Російсько-український нафтогазопромисловий словник» (1992 р.); Ю. Бугай – «Англо-українсько-російський словник із нафтогазопромислової справи» (2000 р.), О. Акульшин, О. Акульшин, В. Кучеровський – «Російсько-український термінологічний словник із нафтопромислової справи» (1998 р.), Р. Яремійчук, Л. Середницький, З. Осінчук та інші – «Англо-український нафтогазовий словник (1998 р.)», «Енциклопедичний словник морських нафтогазових технологій: (Укр. - рос. - англ.)», укладачі: І. А. Франчук та інші (2003 р.) Уперше в Україні почали створювати власні державні стандарти на терміни та визначення. З цією метою у 1992 р. Держстандартом України і Міністерством освіти України при Національному університеті «Львівська політехніка» був заснований Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології. Як зазначає голова ТК СНТТ Б. Рицар, «завдяки самовідданій праці фахівців і за участю вчених філологів-експертів став можливий безпрецедентний (усупереч світовому досвіду) факт розроблення за період з 1992–1996 рр. понад 600 Державних стандартів України (ДСТУ) на «Терміни та визначення» [7, с. 7].

На цьому етапі актуальним стали питання нормалізації і стандартизації розглядової термінології, опрацювання шляхів поповнення термінофонду, тому так важлива співпраця спеціалістів з нафтогазової галузі та мовознавців у різноманітних термінологічних комісіях та товариствах.

1. Крижанівська А.В. Проблеми упорядкування термінологіки на сучасному етапі // *Мовознавство*. – 1984. – № 1. – С. 12–19. 2. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення. – Львів: Кальварія, 1999. – 110 с. 3. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. – Львів: Світ, 1994. – 214 с. 4. Вовк А. Термінологічні проблеми кібернетики // *Науково-технічне слово*. – 1995. – № 1 (4). – С. 23–30. 5. Інструкція для укладання словників ІУНМ // *Вісник ІУНМ*. – 1928. – Вип. 1. – С. 66–72. 6. Резолюція НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології // *Мовознавство*. – 1934. – Ч.1. – С. 17–21. 7. Рицар Б. Технічному комітетові стандартизації науково-технічної термінології – 10 років: здобутки, проблеми, перспективи // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія: «Проблеми української термінології» – 2002. – № 453. – С. 3–11.